

יוני 2012

אוניברסיטת תל-אביב הפקולטה לאמנויות, החוג לתיאטרון

הרפתקאות חמור שכלו תכלת הכרזה על שלוש התמות של הספר

מאת דלית מילשטיין

בהנחיית פרופ' חנה שקולניקוב

א. על שום מה הרפתקה, על שום מה חמור ובעיקר על שום מה תכלת?

והחמור שלנו? היינו, חמורו של נחום גוטמן מהו? זהו חמור מיוחד במינו. אין כמוהו בחמורים! הרפתקאותיו רבות עד אין מספר, אבל הסופר אסר עלי לספרן לכם, בטרם תקראו אותן בספר. (לאה גולדברג במכתב לקוראי "שי משמר לילדים" 1944)¹

שלושה רמזים טומן נחום גוטמן בתוך שמו של המפורסם והמורכב שבין ספריו: 'הרפתקאות', 'חמור' ו'תכלת'. שלושה רמזים ובכל אחד מהם מפתח לשער סודי, שער שהעובר על ספו מוצא עצמו במרחב קסום המפגיש בין ניצני תרבות עברית צעירה לתרבות יהודית עתיקה ומתוחכמת, בין מבט ילדי ותמה למבט אירוני ומפוקח, בין מילה לציור ובין גוטמן לשאר העולם. במאמר זה אפסע במשעולי חידתו של גוטמן ואציע מספר קריאות אלטרנטיביות ליצירה "הרפתקאות חמור שכולו תכלת" כפי שהן מגולמות בשמה.

ראשיתה של ההרפתקה ב-1943 עת הוזמנה לאה גולדברג לערוך את סדרת "אנקורים" הצעירה לילדים במסגרת "ספריית הפועלים". יחד אתה הביאה גולדברג ל"אנקורים" סופרים, משוררים ומאיירים שהכירה כעורכת "דבר לילדים" ומעירה - תל-אביב. אחד הראשונים היה נחום גוטמן שכבר שני ספרי ילדים כבר היו מאחוריו ("לובנגולו מלך זולו" ו"ביאטריצה"), ויותר מעשר שנות ניסיון ככותב ומאייר לילדים בעיתון "דבר לילדים". לכאורה, לא היה מתאים יותר מגוטמן, להשתתף בנבחרת הסופרים הפותחת לסדרת ספרי ילדים בהוצאת ספרים, שהיוותה חלק מהמאמץ האדיר של תנועת העבודה לפלגיה השונים לשכנע בצדקת החזון והדרך ולהשפיע על הציבור הארץ ישראלי בכלל והילדים בפרט². לראייה, שלוש שנים לאחר פרסום הספר, עם פרוץ מלחמת העצמאות, הוא לקח על עצמו מרצון את תפקיד האמן המגויס ושירת כ'צייר צבאי'. לאיוריו מהווי הלוחמים שהתפרסמו בעיתונות במהלך המלחמה ובספרים "חיות הנגב" ו"כאלה היינו" מיד לאחריה, היה תפקיד מרכזי בגיבוש והפצת מיתוס הלוחם הצבר בכלל והפלמ"חניק בפרט. תפקיד זה התלבש ככפפה על דימויו הפומבי של גוטמן כמעצב הרשמי של המרחב הארץ-ישראלי. "לבעל האגדה, לנחום גוטמן, למספר שבו ולצייר בו ולמחנך שבו – יש חלק רב גם בהתאהבותנו בארצנו" הכריז זלמן שז"ר נשיא המדינה

ב-1969 בדברים שנשא לרגל פתיחת תערוכה רטרוספקטיבית של גוטמן במוזיאון תל-אביב. "הוא שעזר לנו - לחבב עלינו את הנוף הארץ-ישראלי, הלוחט, המרתיע בחומו ובלבן היקוד שבו"³.

אלא שבאופן פרדוקסלי דווקא ספר זה הוא אחד השנונים, הביקורתיים ופנטסטיים ביותר שיצר גוטמן. מעמדו של גוטמן כיקיר הממסד השלטוני בצד חילופי דורות בשדה האמנות המקומית ועלייתה של קבוצת "אופקים חדשים"⁴ ערער את מעמדו של גוטמן כאמן מוערך ולגיטימי – מעמד שהיה שנוי במחלוקת כמעט מראשית הקריירה שלו⁵. הרומן המצויר, המעמיד את החמור העברי כגיבור, היווה במידה רבה את תשובתו של גוטמן לכול מקטרגיו. על פניו זוהי יצירה סטירית, ביקורתית, שחיציה המחודדים נורים לכול עבר ובעיקר לעבר הממסד האמנותי המקומי שלתחושתו של גוטמן ניסה לדחוק לשוליים ומירר את חייו כאמן. אבל, כפי שאנסה להדגים במאמר זה, חמורו התכלכל של גוטמן מציע לקוראיו מסע הרפתקני ורב שכבתי למרחב התרבותי שמתוכו ובתוכו יצר גוטמן שיש בו הרבה מעבר למה שאולי נדמה במבט ראשון.

עוד בטרם יפורק השם לגורמיו וייבחן לגורמיו, מזמין הביטוי 'חמור שכולו תכלת' מבט נוסף מצדו של הקורא. הווריאציה על הניב המדרשי 'טלית שכולה תכלת' קופצת לעין המתבונן. משמעותו האירונית של הביטוי מקורה במדרש אגדה מהתלמוד הירושלמי שעניינו סיפור קורח ועדתו וקריאת התגר שהם מכריזים על מנהיגותם של משה ואהרן (במדבר ט"ז). קורח מוצג במדרש זה כחסר אמונה המעלה שאלה מתוך צדקנות מעושה: "טלית שכולה תכלת – מהו שתהא פטורה מן הציצית?"⁶. על כך עונה משה: גם טלית העשויה הידור וכולה מחוטי תכלת חייבת בציצית, כפי שבית שהוא מלא ספרים עדיין חייב במזזה. רוצה לומר, טוהר המידות המושלם אינו ממידת האנושי. מכאן התגלגל הביטוי למדרשים נוספים כמו גם לעברית המדוברת והוא משמש בעיקר בניסוח שוללני או אירוני: מי שמתיימר להיות טהור ונקי מכול דבר עברה על אף שיש באמתחתו רבב אחד או שניים. קריצת עין כפולה מזמנת כאן לקורא הסקרן - גם על טיבו של החמור המדובר וגם על טיבה של התכלת. האם מדובר בחמור שמתחת לחזותו התמימה ו'החמורית' מסתתרת ממזריות נסתרת? או שאולי יש ספק בתכללותו של החמור במובן של הצבע הארץ-ישראלי והציוני לאור מוצאו הערבי כפי שמגולל גוטמן

במסכת עלילותיו? ולמי בכלל מרמזת התכלת שנוכסה על ידי האייקונוגרפיה הציונית אבל המרחב הגיאוגרפי והתרבותי שאותו היא מעטרת (לפחות במציאות המדומיינת של האוריינט) הוא דווקא הערבי ילידי, שלא לדבר על השתרבותו של עולם אסוציאציות מדרשי ליצירתו החילונית וארץ-ישראלית במופגן של גוטמן. על כל אלה אעמוד בהמשך המאמר כשאבחן את כול אחד ממרכיבי השם ביחד ולחוד.

ב. כותרת בציור ובמילה

"הרפתקאות חמור שכלו תכלת" הוא על פי הגדרתו המפורשת של גוטמן ספר 'מסופר ומצויר'. גוטמן תפס עצמו קודם כול כצייר ורק אחר כך כאמן של מילים. "אין אני חושב עצמי לסופר, ואין לי פרטנסיות לכך" הסביר גוטמן לעפרה אליגון בראיון משנת 1955. "אני אך צייר. הסיפורים שאני כותב ומפרסם, אלה רק הסברים לציורי ותמונותי"⁷. באיור רפלקסיבי מתוך לקט סיפוריו "אני מספר על עצמי" שהתפרסם באמצע שנות ה-80 בעריכת אוריאל אופק, ניסח גוטמן את העיקרון הפואטי שהנחה אותו: "אדם זה (והוא אני) מעסיק עצמו, לכאורה, בשתי מלאכות אך באמת הוא עושה את מה שלבו רוצה הווה אומר: מלאכה אחת."⁸

שפתו של גוטמן בכול כתביו כפי שיצאו לאור גם ב'דבר לילדים' וגם בספריו השונים, כפולת לשון, היברידית⁹. אלא שהקשר בין המילה לתמונה מעולם לא קשר של דומות מוחלטת, אילוסטרציה פשוטה. התמונה, כך האמין גוטמן, יכולה להעניק חלון למשמעותו העמוקה, האידאית של המושג. גישה זו הוא אימץ לעדותו מחברו הטוב של אביו ואחד מגיבורי ילדותו – המשורר והסופר חיים נחמן ביאליק¹⁰ כאשר האחרון הזמינו לאייר את ספר שירי הילדים שלו:

בית. בית במובן המוחשי הוא מלבן או ריבוע עם גג. זהו כרגיל השרטוט מחזותו של בית. אבל אם נקפל בצויר הבית את כל אשר לו, את כל אשר רעיון הבית מכיל בקרבו [...] אז הרי מובן שאין לצייר רק את המלבן או הרבוע עם הגג – צויר הבית בתוכנו המלא מן ההכרח יהא למעלה מין הראליות הפשוטה הזאת¹¹.

תהליך הכתיבה של "הרפתקאות חמור שכולו תכלת" היה, על פי עדות בנו, שלוב אחד לאחד בתהליך של איור ועל אף שרק מעטים מהאיורים נכנסו בסופו של דבר למהדורה המודפסת (וחבל מאוד שכך)¹² תפקידם הוא עצום. מקומו של האיור כחלק שווה זכויות למילה הכתובה נקבע כבר בכותרת. בכפולה הראשונה, במקום שבו מקובל להכניס באותיות קטנות את שם היצירה ושם הסופר מופיע 'השם' גם באיור:

החמור הזה הוא דווקא החמור מחלקו האחרון של הספר, זה שהגורל מגביה לשאתו ולרוממו:
החמור שלנו צנוע היה ובורח מן הכבוד, ואני לא החמצתי שום הזדמנות שבאה לידי להכריז
דבר זה ברבים. אך רצה הגורל שיהיו בני-אדם מרבים לכבוד, ומה פלא, אם בסופו של דבר
יתחיל חמורנו להחשיב קצת את עצמו [...] התחיל חמורנו להדר בהילוכו ולהביט הבטה שיש
בה מין חשיבות מיוחדת. אזניו עמדו תמיד זקופות כקרניים, והעננה האפורה שוכנת ביניהן¹³.

אולם מעבר לאילוסטרציה הפשוטה, שותל גוטמן באירוי רמזים קטנים ומתוחכמים, כאלה המזמינים
את הקורא הסקרן למשחק חידות: הטלית המונחת על גבו של החמור המרמזת לטלית התכולה
המסתתרת בשם הספר; האצבע המכתירה ומוכתרת בעצמה שכאילו יצאה מתוך אותו ענן של
קדושה שצומח בין אזניו והמבט המצטנע – המסרב לתהילה - שמסרב להתרומם. גם בכפולה הבא
שמציגה לרוב את שם הספר, הסופר וההוצאה לאור במרכז העמוד, לא נפקד דיוקנו של הגיבור:

אפילו בכפולה
השלישית שעל פי
כללי ההוצאה לאור
מתפקדת ככפולה
אינפורמטיבית וטכנית
ולעולם איננה מעוטרת
או מצוירת, לא מוותר
גוטמן על הביטוי
הגרפי של השם:

הרפתקאות חמור שכלו תכלת
סיפור וציור נחום גוטמן

מהדורה חדשה, עם תיאור תהליך היצירה
מאת פרופ' מנחם גוטמן, בנו של המחבר

אלא שהפעם אין זה דיוקנו של החמור אלא פרשנות ויזואלית לרגע ההכרעה, נקודת הזינוק שממנה מתחיל הסיפור כולו לרקום עור וגידים כפי שכותב גוטמן בעצמו:

הנה הוא הרגע שעל החמור להחליט מיד: לאן לפנות? אם ילך אחר הנער המושכו בזנבו – ימשיך את חייו בין שדות הקוצים; ואם ילך אחרי הנציב העליון, המושכו באוזניו בידיים עטויות כסיות-עור לבנות – ילך אחר כבוד וחיים נפלאים.¹⁴

שלוש כותרות, שלוש פנים, שלושה שלבים. "אבל מי הוא החמור המקורי – זה שכולו תכלת?"¹⁵ תוהה מנחם גוטמן, בנו של נחום גוטמן, באחרית דבר לספר שעניינה תהליך היצירה כפי שהוא חווה אותו בהתבוננו כילד על אביו. כול אחד מאירי השם מציג את החמור בשלב אחר של העלילה מסוף ועד ראשית: החמור שמצא מלוכה שלא מטובתו, הסייר הסקרן ותמים המבט במסעותיו והחמור שיוצא לפתע מעורו ופוצח במסע ההרפתקני שיהפוך אותו מחמור פשוט ואפור ל"חמור שכולו תכלת". אלא שהאירורים כולם – רישומי קו שחורים. ה'תכלת' נותרת מטפורית לחלוטין. עד שתיחשף התכלת לעיני הקורא במלוא הדרה עת יפסע בצד החמור בשערי העיר הכחולה, היא מתפקדת כחידה סמיטית המזמינה אותנו להתחקות – מעשה בלש - אודות סודותיה.

ג. חידה בצבע תכלת

אני רואה חמורים תכולים עד עצם היום הזה. הם אינם מסמלים דבר. הם פשוט תכולים משום שגוטמן ברא אותם כאלה. כמה אמנים שבראו עולם אתה מכיר? גוטמן הוא אמן כזה.¹⁶ (יורם קניוק, 1969)

לגווי הכחול והתכלת מעמד-על במציאות המדומיינת שברא נחום גוטמן במכלול יצירתו. אלא שהמציאות הזאת הפכה עבור קניוק ועוד מאות אלפי ישראלים – ביניהם גם אני – ממשית לכול דבר ועניין. לפיכך, שלא כעצתו של קניוק, אני מוצאת שיש טעם לבחון את עולם הקונוטציות והאסוציאציות שמעורר השימוש הגוטמני בצבע התכלת בכלל ובהקשר לחמורנו ההרפתקן בפרט.

לכאורה, כבר מראשיתו של המעשה, אין בו בחמור הזה אף לא טיפה של 'תכלת':

כל עובר-ושב הורגל לראות את גבו האפור בין קוצי השבילים... ככל ברייה בעולם, שמרבה להתבודד, לבש החמור צורה משונה, פראית ועלובה. קווצת שערות גדלה פרע על מצחו, ומתוכה הציצו שתי עיניים עצובות.¹⁷

תיאור זה הולם את שמו של הסיפור הראשון - 'כתם אפור' – שמהווה רמז מטרים לאופן שבו נראה החמור לעיני מי שמזמן לו גורלו: "הנציב העליון הצטחק מתענוג. אך פתאום נעלמה בת הצחוק – באופק, באמצע הכביש, עומד כתם אפור כהה, שלא ניכר בו שום סימן כי יש בדעתו לזוז ממקומו."¹⁸ גם כשמעמדו מטפס, שומר החמור על צבעו האפרפר וכשהוא מוכתר באופן רשמי ליקיר העיר הכחולה, דווקא גלימת ארגמן מפארת את גוו. את התכלת אם כן יש לחפש במישור משמעות אחר.

לגוון התכלת מעמד מיוחד בתרבות היהודית שהורש לאיקונוגרפיה הציונית ובא לידי ביטוי בפסי התכלת של הדגל הציוני והישראלי¹⁹. תכלת הוא צבעה של ציצית הטלית, צבען של יריעות המשכן ואף מעטרת את בגדי הכהן הגדול. בספרות המדרשית מורחב מעמדה המטפורי לכזאת המייצגת קדושה וטוהר מידות באשר הן:

תניא, היה רבי מאיר אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לאבן ספיר, ואבן ספיר דומה לכיסא הכבוד.²⁰

גם אצל גוטמן התכלת נבראה בין גלי הים. אלא שזו תכלת מובהקת של המרחב הארצי, האנושי. העולם נמצא בעין המתבונן ובעינו של גוטמן קיר התכלת של הים התיכון כונן את הארץ-ישראל²¹:

בוקר אחד, הכיר ביאליק בנוכחותי, ילד בן שבע, ופנה אלי:

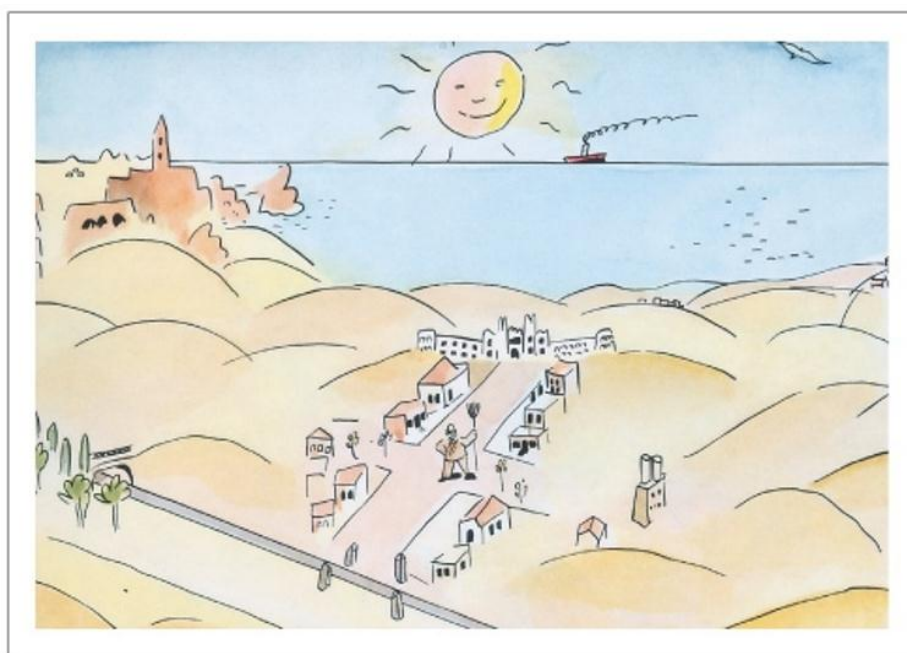
-רב נוחם – מה אתה יכול לספר לי?

מתוך מבוכה הבהבתי בעיני ואמרתי:

- מכל מקום שאנו עומדים – יכולים לראות את הים. אם הוא כחול או ירוק – או סוּעֵר. או שהוא נוצץ.

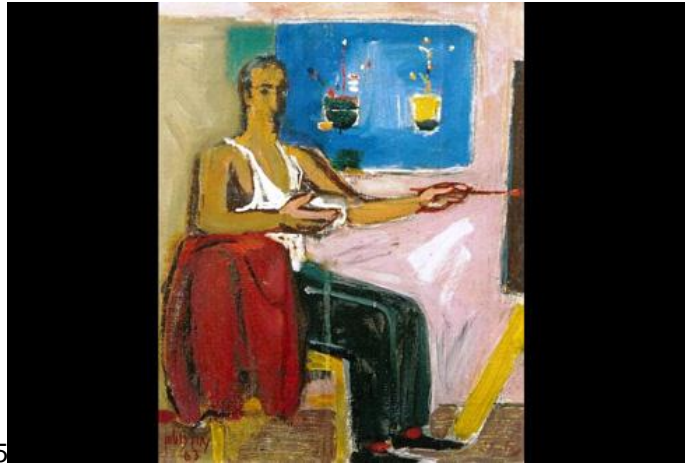
מצמץ ביאליק בעיניו הירוקות אל בוחק החול שמסביב ואמר

- חול, לא ים.²²

23

אלא שלא רק המבט הוא המכונן את המציאות אלא פעולת היצירה עצמה כפי שחש קניוק וכפי שהעיד גוטמן עצמו בסיפורו האוטוביוגרפי "אני מספר על עצמי". בעצם אקט היצירה מעמיד עצמו האמן במקום שבו "רואה מה שאחרים אינם רואים, מתחשב בדברים שאחרים אינם מספיקים לראות, או שאינם נותנים להם חשיבות"²⁴. את המציאות התכולה הזאת מגלה ומכונן גוטמן ביצירותיו בו בזמן.

ואמנם, הצבעים האלה, של חול וכחול-שמיים, והים – עתידים היו לשלוט בתמונותי [...].
 מראות אלה העניקו לסביבה הצהובה, שהשתקפה על הרקע הכחול של הים, צביון מיוחד, שכל
 חיי עודנו מתנגן בי ומצטייר בעיני כאותו קסם מיוחד שאני קורא לו – ארץ ישראל שלנו.²⁶

התכלת עבור גוטמן אם כן היא צבעו המובהק של 'המקום שלנו', "בסיס הזהות, כי בו מתחבר הפרט
 לעולם ודרך העולם לעצמו".²⁷ אבל רמז זה המבטיח לנו יצירה שמתרחשת במרחב 'הארץ-ישראלי'
 שלנו' משובץ דווקא בניב המדרשי האירוני²⁸ ומאפיין חמור - אטריבוט ערבי קלסי.

ד. חמור חמורותיים

גם
 אבא
 אהב
 חמורים.
 במשפחה
 זה היה
 כה ידוע
 עד כי
 דודי
 אליעזר
 קרא
 את
 האתון
 שלו
 על שמו.
 אבא
 ראה
 בחמורים
 תכונות
 שכרגיל
 איננו
 מייחסים
 לחיה
 זו.²⁹

אבא אהב חמורים.
 במשפחה זה היה כה ידוע
 עד כי דודי אליעזר קרא את
 האתון שלו על שמו. אבא
 ראה בחמורים תכונות
 שכרגיל איננו מייחסים לחיה
 זו.²⁹

30

לחמור מקום מיוחד אצל גוטמן. כמעט בכל אחד מספריו וסיפוריו משתרבב חמור. ב"עיר קטנה ואנשים בה מעט" אלו חמורים היסטוריים כחמורו הלבן של הרופא ד"ר חיסין, חמורו הנמרץ של החלבן רב שעה וכמובן חמורי הערבים, ב"שתי אבנים שהן אחת" אלו החמורים מימי ראשית ההתיישבות היהודית, בכריכת "החופש הגדול או תעלומת הארגזים" מאויר חמור על אף שאינו נזכר בסיפור וב"שביל קליפות התפוזים" משתלב בעלילה חמור הבורח מבעליו ולוקח חלק בהרפתקאות שונות. אבל עם כול חיבתו העזה לחמורים, גוטמן אינו הראשון המעניק להם מקום של כבוד. לחמור מבחר מייצג בספרות העברית לדורותיה³¹. החל מהחמור והאתון המקראיים שמתפקדים כסמלי סטאטוס ועושר בספרות המקראית, דרך אתונו הדוברת של בלעם וחמורו של המשיח, עבור בחמור התמים והכסיל בספרות המדרשית וכלה בחמור הערבי שכיב לא רק בסיפוריו של גוטמן אלא במבחר מהיצירה הארץ-ישראלית, המצוירת והכתובה.

ערבייה וחמור כחול – פנחס ליטבינובסקי (1925 בקירוב)

רוכב עם זר פרחים – ראובן רובין (1923)

דמויות וחמור – מרסל ינקו (1942)

נוף ירושלמי – ישראל פלדי (ללא תאריך)

גם ב"חמור שכולו תכלת" מתחיל הגיבור החמורי כאטריבוט מובהק לפלח הערבי הארץ-ישראלי³². ראשיתו בעיר קטן שניתן לפליט היהודי-גרמני מר היינריך מֶכָה משכניו הערבים כמחווה על מעשה של חסד. גוטמן חוזר ומדגיש את חוסר התואם בין החמור לבעליו החדש: "כבר אמרתי פעמיים, שהחמור היה מיותר ולא הביא כל תועלת לבעליו"³³. החמור צורתו "פראית ועלובה" כבעליו הראשון שגם הוא שרוי בעליבות שהרי לו "שני ילדים קטנים, עטופים בסמרטוטים"³⁴, חולים בקדחת ובעיניהם מוגלה. לעומתו מר מבה שהשמש הים תיכונית מכה בו ושורפת עורפו, מדבר ב"שפת מולדתו שברח ממנה"³⁵ ורואה בזבובים המקומיים מטרד שאין עליו סליחה. אלא שבניגוד לחמוריו האחרים של גוטמן חמור מיוחד זה מתחיל בתהליך של שינוי (שסופו פסע מהמרת החמוריות באנושיות) כאשר הוא נפגש ב"דיים עטויות כסיות-עור לבנות" של הנציב העליון:

פתאום הרגיש, כי מן הרגע שידי הנציב העליון נגעו בו, נמשח לחיים מיוחדים ומופלאים. פתאום הבין, כי כל השנים עמד בטל בראש מושפל בשדות הקוצים, ללא מקצוע ובלי עבודה, משום שחיכה לרגע האחד, אשר בו יתגלו לפתע סגולותיו המיוחדות, אשר לא הוא ולא האחרים ידעו על מציאותן.³⁶

רגע המשיחה הזו מהווה קרמז בולט למפגש מקראי מפורסם שגם עניינו כרוך באתונות ושגם בו נמשח הגיבור תמים הדרך לחיים אחרים. שאול הולך לחפש אחרי אתונותיו האבודות ומוצא את שמואל הנביא ואת המלוכה. גם הוא כחמורו של גוטמן מוזמן לצאת למסע במהלכו יעבור שינויי: "וְצִלְחָה עֲלֶיךָ רוּחַ יְהוָה, וְהַתְנַבֵּית עִמָּם; וְנִהְפְּכָתָ, לְאִישׁ אַחֵר"³⁷. על אף נבואתו של שמואל ומשיחתו למלך נותר שאול "נֶחְבָּא אֶל-הַכְּלִים"³⁸ וברגע האמת הוא אינו לוקח את המלוכה כפי שיעשו זאת ממשיכו ומדיחו דוד בן ישי. בניגוד לנרטיב הפוליטי האקטיביסטי, הציבור החפץ במלך, שיביא את השלום והביטחון לגבולות הממלכה, הוא זה שמכתירו בקול תרועה: "וַיִּרְצוּ וַיִּקְחֵהוּ מִשָּׁם, וַיִּתְיַצַּב בְּתוֹךְ הָעָם; וַיִּגְבְּהוּ, מִכָּל-הָעָם, מִשְׁכָּמוֹ, וַמְעֵלָה"³⁹. חמורו של גוטמן שהתחיל כעיר ערבי עלוב ופרוע, נמשח לגדולות על ידי הנציב העליון, יוצא למסע ששיאו הוא עשיית שלום בין תושבי ההרים לתושבי העמקים ומוכתר בעיר הכחולה כמי שעל פיו יישק דבר. למרות שהחמור, בדומה לשאול המלך, "צנוע היה ובורח מן הכבוד", הרי "רצה הגורל שיהיו בני-אדם מרבים לכבדו, ומה פלא אם בסופו של דבר יתחיל חמורנו להחשיב קצת את עצמו"⁴⁰. כשאול הוא מוגבה משכמו על ידי כול העם המחכים למוצא

פיו החמורי ו"כל מקום שאנשים חשובים היו מתכנסים בו, מובילים אליו את החמור, ושלושת מזכיריו נושאים אחריו את שובל אדרתו"⁴¹. בעירו הכחולה של גוטמן החמור הוא המשיח כבודו ובעצמו, אותו אחד שכול תושבי העיר מצפים כי יום אחד יבוא:

[...]יביט במשקפת, יראה בה עתיד טוב לעצמו ולזולתו, והוא שיוביל את העולם לקראת חיים אחרים, טובים יותר, חיים שיש בהם צדק, שוויון ואושר לכל האנשים.⁴²

בסיפור המקראי שאול נמשח אמנם למלך אבל אינו הופך למלך – לפחות לא על-פי חזונו של שמואל. הוא מודח בבושת פנים מכיסאו וזרעו מוכרת. גם ה'חמור שכולו תכלת' מודח בביזיון גדול מכס נשיאותו הרמה. אלא שבניגוד לשמואל ואלוהיו המתכחשים לשאול, מעניק גוטמן, בורא היצירה, לחמורו את זכות השיבה לחייו הקודמים אצל מר מבה. רק בדפיו האחרונים של הספר, מגלה הסופר לקוראים הנאמנים את חידתם של החמור והתכלת:

43

הוי חמורי, חמור שכולו תכלת! יד פלאית בחרה בך והעלתך, כדי שתעשה שליחות בעולם. ואתה עלית והפלאת לעשות וישבת תמיד ראשונה בין נכבדי העם, כשכרסך בולטת לך בין ברכיך, אך לבך לא גס. ואין אני רואה עוול בזה שהלכת על שתיים ולבשת בגדי ארגמן.

אך משנתמלאה שליחותך, והושלחת ביד חזקה מעל כל מדרגות האושר וההצלחה ואתה מתגלגל ויורד, מתגלגל ויורד.

לבי, לבי עליך! חמור אפור ופשוט, שנהפך לחמור-פלאים ולמקל הקסמים של הגורל. אך יש להודות כי היטיב הגורל לעשות כשסיים את תפקידך. אין הכרח שדווקא חמורים יהיו שליחי-הגורל.⁴⁴

התכלת אם כן איננה תכלת מובנית בדמות החמור שעוטה אותה לרגע קט ומיד פושטה, אלא דווקא התכלת שסביבו. בניגוד לנרטיב מסע הגיבור⁴⁵ שמתאפיין בתהליכי התבגרות, התפקחות והשתנות, מסעו של החמור מחולל שינוי מובהק דווקא במי שהוא פוגש בדרכו. הוא עצמו נותר בלתי משתנה, יסוד יציב בתוך טבע המרחב המקומי. על טיבו של מסע הרפתקאות מיוחד זה אנסה לתהות בחלקו האחרון של המאמר.

ה. הרפתקאות בעיניים של חמור

בשנים הרבות בהן בילה גוטמן כמאייר בכיר של עיתון "דבר לילדים" הוא פיתח מבט מיוחד⁴⁶, ילדי אך שאינו מתיילד. המבט הזה לא 'הנמיך' את קוראיו אלא נהג בהם כשווי ערך והשיח בהם בגובה העיניים:

מעולם לא ראיתי גבולות: עד כאן הילד, ומכאן – למבוגר. מעולם לא חשבתי שאני ילד. גם לא בילדותי. אותן טביעות עין של בן שש נשארו בי עד היום. [...] לכן אינני 'כותב לילדים' – אינני חכם מהם ואינני טיפש מהם"⁴⁷.

פיענוח הרמז האחרון בחידת השם שמציב לפנינו גוטמן – רמז ה'הרפתקאות' - מחייב את הקורא לקחת על עצמו את המבט הילדי, הפעור לרווחה, שרואה הכול אך אינו מוכתם. את המבט הזה נושא סביב החמור ו"מבט זה של חמור, הוא נפלא"⁴⁸ כפי שמעיד גוטמן המספר בעצמו ובכבודו.

ברוב רובן של יצירותיו הכתובות של גוטמן הוא מעמיד את עצמו כמי שמתבונן סביב: "גוטמן הצייר והמאייר וגוטמן הסופר התמזגו עם גוטמן האדם, ותודעת הקורא או המתבונן לא למדה להפריד בין הביטויים השונים של אישיותו"⁴⁹. גם ב"הרפתקאות חמור שכולו תכלת" נשמע קולו של גוטמן הקורא את ספרו שלו יחד עם קוראיו, משוחח עמם, מציע נקודות מבט חדשות ומעיר הערות. המבט הזה, מציעה טלי תמיר במאמרה על מוטיב המסע וההרפתקה אצל גוטמן, הוא מבט הרפתקני מטיבו. גוטמן לפי תמיר רואה במציאות באשר היא שדה למחקר הרפתקני:

המסר העיקרי של גוטמן – כמה מפתיע על רקע החינוך הציוני לגבורה ולהקרבה – הוא: העיקר ההרפתקה, בתנאי שחייך אינם בסכנה, ובתנאי שתשמור על פרופורציה ועל הומור.

אלא שבניגוד לאופן שבו גוטמן ממקם את עצמו כגיבורן של יצירות כ"בארץ לובנגולו מלך זולו" או "החופש הגדול או תעלומת הארגזים", ב"הרפתקאות חמור שכולו תכלת" הגיבור הוא חמור והמבט של גוטמן משני למבט החמור. זהו מבט על מבט. דווקא בספר זה מבטו המוצהר של גוטמן הוא מבט אירוני, ביקורתי משהו, והרבה פחות ילדי מהפרסונה שהוא מעצב לעצמו בספריו האחרים. המבט הזה מתקיים בלי להכביד על היצירה ולהפכה לבעלת גוון מריר או אלים בזכות מבטו של החמור המאופיין באופן מלבב כילד גוטמני בעצמו: "הוא היה מאלה שהשכילו לצרף אכילה לתענוג רוחני – כדרך הילדים שאוכלים בתיאבון וקוראים בספר⁵⁰". מעין אלטר-אגו לגוטמן המשועשע מעצמו. מבט כזה אינו מחולל על ידי המציאות, אלא מאציל עליה מחינו. כמו ילד המתיר בעולם המבוגרים, כך גם החמור מתייר בעולמות – ספק בדויים ספק תיעודיים.

החמור הגוטמני במהלך הרפתקאותיו מעניק השראה מוסיקלית, משכין שלום, מחזיר את הצדק על כנו ומשיב לאמנות את כבודה האבוד. אבל בו עצמו לא דבק דבר. החמור שברח הוא החמור ששב. באמצעות מבטו התמה והמקבל זוכה מציאות אנושית ופגומה לתיקון, הסדר שב על כנו, הצללים סרים והתכלת שבה לנצנץ.

*חמורי, חמורי! – אמר מר מבה וחיבק את צוואריו – מיין אייגנטום – רכושי הפרטי. ידעתי, כי תשוב אלי. ונעשה נוח ללב. כי טוב כאשר כל דבר חוזר למקומו הנכון.*⁵¹

שלושה רמזים שהם שלוש דלתות להרפתקה אחת – ההרפתקה שלי. ההזמנה המחוכמת, הרפלקסיבית והתמימה לכאורה שמעמיד גוטמן לפני קוראיו בתוך כותרת ספרו פיתתה אותי לצאת למסע מענג, כזה שבו אני הקוראת מוצאת עצמי בתוך הגיבור ומתבוננת בעולם מתוך עיניו, בקיצור נמרץ – הופכת לחמור. מסתבר שבארץ-ישראל של 1944 בדיוק כמו במדינת ישראל של 2012 להיות חמור זה דווקא יתרון גדול ועם הידיעה הזאת (ועוד רבות אחרות) אני שבה ומזמינה אתכם – קוראי המאמר – לקפוץ חיש קל לאבוסו של חמורו של גוטמן ולשוב עם קמצוץ מהרוח המענגת שנושבת שם.

1 לאה גולדברג, "מכתב לקוראי אנקורים", **משמר**, עמ' 5 (תל-אביב: השומר הארצי, הקיבוץ הצעיר והליגה הסוציאליסטית, 7 באפריל 1944)

2 עוד על מקומו המיוחד של נחום גוטמן בעיתון **דבר לילדים** ותרומתו לעיתונאות הילדים בכלל ניתן לקרוא אצל יעל דר (2011)

3 זלמן שז"ר, "עוטר תל-אביב באגדה – דברים בפתיחת התערוכה של נחום גוטמן", **דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל**, עמ' 18 (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 17 באוקטובר 1969)

4 תערוכתה הראשונה של קבוצת האמנים שנקראה "אופקים חדשים" הוצגה ב-1942, שנה בטרם מסר גוטמן את ספרו לפרסום. הקבוצה פעלה בשדה האמנות הישראלי עד אמצע שנות ה-60, וביקשה לעודד את השפעת האמנות הבינלאומית על שדה האמנות הפלסטית והחזותית בישראל. הקמתה היוותה חלק ממהפכה בין דורית ומרד של יוצרים צעירים בדור 'האבות'. בראש הקבוצה עמד יוסף זריצקי ועם חבריה האחרים נמנו בין היתר: יחזקאל שטרייכמן, פנחס אברמוביץ, אביגדור סטימצקי, אהרון כהנא, צבי מאירוביץ, מרסל יאנקו, יוחנן סימון, יעקב וכסלר ואריה ארוך. אל גוטמן התייחסו חברי הקבוצה בזלזול מופגן וראו ביצירתו יצירה פרובינציאלית ואוריינטליסטית במופגן.

5 ב-2011 הוצגה במוזיאון נחום גוטמן תערוכה "מי קובע או געגועים לד"ר גזזו" שהציגה ביקורות אמנות שנכתבו על יצירותיו של גוטמן משנות ה-20 עד שנות ה-90 של המאה ה-20. בתערוכה זו הוצגה בהרחבה מערכת היחסים המורכבת שבין גוטמן לשדה האמנות הארץ-ישראלי והישראלי שבתוכו פעל. השיח על מעמדו של גוטמן מסתבר, התרחב הרבה מעבר לשאלת איכותיותו כאמן לשאלת מעמדה של האמנות הישראלית ועיצוב פניה של התרבות הישראלית בכלל. כך למשל התקוטט גוטמן בסתיו 1931 מעל דפי עיתון 'דבר' עם בתיה לישנסקי ואגודת מוזיאון תל-אביב על שאלת זכותם של יוצרים הפועלים בפאריס לייצג את היצירה המקומית ולקחת חלק פעיל בגיבוש המוזיאון החדש בתל-אביב – גם אם הם זוכים בהכרה בין-לאומית כאמנים.

6 תלמוד ירושלמי **מסכת סנהדרין** פרק י', דף נ, עמוד א

7 אליגון, עפרה, "הנוף הוא אגדה – ראיון עם נחום גוטמן", עמ' 21, **דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל**, (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 4 במרץ 1955)

8 נחום גוטמן, **אני מספר על עצמי, מימית הפלאים ועוד שמונה-עשר סיפורים כתובים ומצוירים**, כינס וערך: אוריאל אופק, עמ' 17 (ירושלים: בית הוצאה כתר, 1986)

9 עוד על שפתו ההיברידית המשלבת איור וכתובה של נחום גוטמן במאמרו של עודד מנדה-לוי (2011)

10 אביו של נחום גוטמן, הסופר ש. בן-ציון (אלתר גוטמן) היה אחד מחברי 'חבורת אודסה' שבין חבריה היו גם מנדלי-מוכר-ספרים, אחד-העם, רבניצקי וביאליק. ביאליק ובן-ציון היו חברים קרובים, לימדו בחדר מודרני ויחד עם רבניצקי ייסדו את ההוצאה לאור העברית "מוריה". בן-ציון היה הראשון מבני החבורה שעלה עם כול משפחתו לארץ-ישראל והקים את ביתו בנווה-צדק.

11 נחום גוטמן, "המשורר וציירו", **דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל**, עמ' 11 (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 8 בינואר 1933)

12 לאחר הוצאתו הראשונה של הספר ב-1944 זה הספר למהדורות נוספות בעריכתו האישית של גוטמן. לאחר קום המדינה עדכן גוטמן את הספר ולמעשה ערך אותו בחלקיו מחדש וב-1960 יצא הספר במהדורה מעודכנת עם עטיפה מאוירת באופן שונה. במהדורה החדשה בהוצאת מוזיאון נחום גוטמן שוחזרה עטיפתו המקורית של הספר ועיצובו המקורי.

13 נחום גוטמן, **הרפתקאות חמור שכולו תכלת**, עמ' 117, הוצאת דביר, תל-אביב (הוצאת ראשונה, ספריית הפועלים 1944)

14 שם, עמ' 16

15 שם, עמ' 189.

16 יורם קניוק, "פגישה עם נחום גוטמן", **דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל**, עמ' 43 (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 11 באפריל, 1969)

17 שם, עמ' 9

18 שם, עמ' 15

19 לדיון מפורט בצבעי התכלת והתכול בשפת הסימנים היהודית והציונית ניתן לקרוא אצל אליק מישורי (2000)

20 תלמוד בבלי מסכת חולין דף פט עמוד א

21 בולטות צבעי הכחול והתכלת אינם ייחודים רק לגוטמן ונוכחים ברבים בייצוגי הנוף הארץ ישראלי של היוצרים הארץ ישראלים בשנת ה-20 עד ה-40. רשימה חלקית ביותר כוללת את: תל-אביב בכחול של יוסף זריצקי מ-1940, דמויות מזרחיות ונשים של אריה לובין, אל הבאר ונשים אוריינטליות של משה קסטל, נוף רחובות של ציונה תגר, תל אביב בראשיתה של ראובן רובין ועוד ועוד. לעניין זה ראוי אולי להזכיר את שירו של אצ"ג אקוויטיקה מתוך כלב בית (תרפ"ט, כתבי אצ"ג ב', עמ' 54): "עייפתי מני פיוט זה הנוף כחום הנגהות: [...] ותכלת רבה ורב שמש האקוויטיקה צבעונית, שהיא עסק לציירים חולמי רוח התערוכות". גווני התכלת בולטים לא רק בייצוגי הנוף אלא גם בייצוגי דמויות המזוהות עם הנוף הזה ובעיקר דמויות הערבים, למשל מעשן הנרגילה של אריה לובין או אצל גוטמן עצמו, למשל נושאת האלומות, מנוחת צהריים ורועה העיזים מ-1926

22 הקיר הכחול, כתב-יד לא מתוארך, ארכיון מכון גנזים

23 נחום גוטמן, עיר בחולות, ללא תאריך.

24 נחום גוטמן, אני מספר על עצמי, מימית הפלאים ועוד שמונה-עשר סיפורים כתובים ומצוירים, עמ' 15, כינס וערך: אוריאל אופק, (ירושלים: בית הוצאה כתר, 1986)

25 נחום גוטמן, דיוקן עצמי, ללא תאריך.

26 נחום גוטמן ואהוד בן עזר, בין חולות ותכול שמיים, עמ' 66-62 (תל-אביב: יבנה, 1980)

27 זלי גורביץ' וגדעון ארן, "על המקום", אלפיים, 4, 1991, עמ' 10, תל-אביב.

28 הדיון על ערכת היחסים המורכבת בין התרבות הארץ-ישראלית 'החדשה' שהחלה נרקמת בחציה הראשון של המאה ה-20 בקהילה הציונית והתרבות היהודית שהובאה עם המהגרים מארצות מוצאם, הנו מעבר לגבולות מאמר זה. אזכיר רק את איתמר אבן-זהר, "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1882-1948", קתדרה (16), 193-165, תל-אביב: 1980, נורית גוברין, תלישות והתחדשות, תל-אביב: הוצאת משרד הביטחון, 1985, אריה ספונ'ניק, "קדושה ציונית מחולנת ביצירת עולמו של היהודי החדש", תרגום: ברוריה בן ברוך, ישראל (16), עמ' 165-193, תל-אביב: המכון לחקר הציונות וישראל על שם חיים ויצמן, אוניברסיטת תל-אביב, 2009

29 נחום גוטמן, הרפתקאות חמור שכולו תכלת, עמ' 188, הוצאת דביר, תל-אביב (הוצאת ראשונה, ספריית הפועלים 1944)

30 שם, עמ' 189

31 לדיון מפורט על החמור בספרות העברית ניתן לקרוא אצל ידידיה יצחקי (2006)

32 עוד על היבטים אוריינטליסטיים ביצירתו של גוטמן ניתן לקרוא אצל אוהד הדס-ליון (2006)

33 נחום גוטמן, הרפתקאות חמור שכולו תכלת, עמ' 10, הוצאת דביר, תל-אביב (הוצאת ראשונה, ספריית הפועלים 1944)

34 שם, עמ' 9

35 שם, עמ' 10

36 שם, עמ' 18

37 שמואל א פרק י' פ' ו'

- 38 שם, פ' כ"ב
- 39 שם, פ' כ"ג
- 40 נחום גוטמן, *הרפתקאות חמור שכולו תכלת*, עמ' 117, הוצאת דביר, תל-אביב (הוצאת ראשונה, ספריית הפועלים 1944)
- 41 שם, עמ' 171
- 42 שם, עמ' 139
- 43 שם עמ' 147
- 44 שם עמ' 172-173
- 45 נרטיב 'מסע הגיבור' הוא אחד הנרטיבים הנחקרים והמפורשים במחקרי התרבות, הפולקלור והפסיכולוגיה של המאה ה-20. הגישה המקובלת נוטה לפענח נרטיב זה כשיקוף למסע ההתבגרות ועיצוב ה'אני' המובחן של הפרט. להרחבה ניתן ראה בספרה של רות נצר *איזה הוא גיבור* (תל אביב: מודן, 2011)
- 46 ראה הערה 2
- 47 גוטמן, נחום ובן עזר, אהוד, *בין חולות וכחול שמיים*, עמ' 231 (תל-אביב: יבנה, 1980)
- 48 נחום גוטמן, *הרפתקאות חמור שכולו תכלת*, עמ' 54, הוצאת דביר, תל-אביב (הוצאת ראשונה, ספריית הפועלים 1944)
- 49 טלי תמיר, "איש מביט בתימהון או הגירוש מגן העדן - על מוטיב המסע וההרפתקה ביצירתו של נחום גוטמן", בתוך זולו, *מסע והרפתקה באמנות ישראלית* בעריכת טלי תמיר (כתר ספרים ומוזיאון נחום גוטמן לאמנות, 2009)
- 50 נחום גוטמן, *הרפתקאות חמור שכולו תכלת*, עמ' 61, הוצאת דביר, תל-אביב (הוצאת ראשונה, ספריית הפועלים 1944)
- 51 שם עמ' 174

רשימת מקורות

מקורות ראשונים

- גוטמן, נחום, *הרפתקאות חמור שכולו תכלת*, (תל-אביב: זמורה-ביתן מוציאים לאור, 2001 מהדורה חדשה, מהדורה ראשונה ראתה אור בספרית הפועלים, סדרת אנקורים, 1944)
- ____ בארץ לובנגולו מלך זולו, (תל-אביב: דבר, ת"ש, הסיפור בהמשכים יצא בעיתון דבר לילדים, 1935)
- ____ אני מספר על עצמי, מימית הפלאים ועוד שמונה-עשר סיפורים כתובים ומצוירים, כינס וערך: אוריאל אופק, (ירושלים: בית הוצאה כתר, 1986)
- גוטמן, נחום ובן עזר, אהוד, *בין חולות וכחול שמיים*, (תל-אביב: יבנה, 1980)

אליגון, עפרה, "הנוף הוא אגדה – ראיון עם נחום גוטמן", *דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל*, עמ' 21 (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 4 במרץ 1955)

בן עזר, אהוד, "בצבע ובדימוי – ראיון עם נחום גוטמן", *ציור ופיסול* 3, (תל-אביב: 1973)

_____ *נחום גוטמן*, עורך: בן עזר, אהוד (רמת-גן: מסדה, 1984)

גוטמן, נחום, "באמנות הציור בתרצ"א", *דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל*, עמ' 23 (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 11 בספטמבר 1931)

_____ "המשורר וציירו", *דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל*, עמ' 11 (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 8 בינואר 1933)

_____ *הקיר הכחול*, כתב-יד לא מתוארך, ארכיון מכון גנזים.

גוטמן, רותי, ברושי, מרים, *נחום גוטמן: 1898-1980, ביבליוגרפיה*, (תל-אביב: מוזיאון נחום גוטמן, 2003)
גולדברג, לאה, "מכתב לקוראי אנקורים", *משמר*, עמ' 5 (תל-אביב: השומר הארצי, הקיבוץ הצעיר והליגה הסוציאליסטית, 7 באפריל 1944)

גורביץ, זלי וגדעון ארן, "על המקום", *אלפיים* 4 עמ' 9-44 (תל-אביב: עם עובד, 1991)
דר, יעל, "אמן הפואטיקה השווינית: נחום גוטמן בדבר לילדים", *היסטוריה ותיאוריה: הפרוטוקולים* 20, (כתב עת מקוון, המחלקה להיסטוריה ותיאוריה, בצלאל, אפריל 2011)

יצחקי, ידידיה, "חמור חמורתיים", *גג: ביטאון איגוד כללי של סופרים בישראל* 13, עמ' 36-51 (תל-אביב: איגוד כללי של סופרים בישראל, 2006)

לוי-אוהד, הדס, *היבטים אוריינטליסטים ביצירתם של ראובן רובין ונחום גוטמן*, חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך אוניברסיטה", (אוניברסיטת תל אביב: לא פורסם, 2006)

לישנסקי, בתיה, "הערה לביקורת", *דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל*, עמ' 3 (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 14 באוקטובר, 1931)

מישורי, אליק, *שורו הביטו וראו*, (תל-אביב, עם עובד, ספריית אופקים, 2000)

מנדה-לוי, עודד, "לפתוח פה למצוירים – היברידיזציה בסיפורי נחום גוטמן", היסטוריה ותיאוריה: הפרוטוקולים 20, (כתב עת מקוון, המחלקה להיסטוריה ותיאוריה, בצלאל, אפריל 2011)

קניוק, יורם, "פגישה עם נחום גוטמן", דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל, עמ' 43 (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 11 באפריל, 1969)

שבא, שלמה, לצייר ארץ כמולדת, (משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1992)

שזר, זלמן, "עוטר תל-אביב באגדה – דברים בפתיחת התערוכה של נחום גוטמן", דבר: עיתון פועלי ארץ-ישראל, עמ' 18 (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 17 באוקטובר 1969)

שפירא, ענת, נחום גוטמן -סופר ילדים ישראלי: מלובנגולו עד ביאטריצ'ה, חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך אוניברסיטה", (אוניברסיטת באר-שבע: לא פורסם, 2001)

תמיר, טלי, "איש מביט בתימהון או הגירוש מגן העדן - על מוטיב המסע וההרפתקה ביצירתו של נחום גוטמן", בתוך זולו, מסע והרפתקה באמנות ישראלית בעריכת טלי תמיר (כתר ספרים ומוזיאון נחום גוטמן לאמנות, 2009)

אתרים באינטרנט

טלי תמיר, אוצרת וחוקרת תרבות ישראלית, <http://talitamir.com>

היסטוריה ותיאוריה – הפרוטוקולים, כתב עת מקוון של היחידה להיסטוריה ותיאוריה בצלאל, <http://bezalel.secured.co.il>

יומן מסע לחקר 100 שנות תרבות לילדים בקיבוצים, <http://tarbut-yeladim.blogspot.co.il/2010/08/blog-post.html>